

עורכים: יעקב שביט, יורם צפריר, ישראל ברטל

תוכן העניינים

- דברי מבוא 1
פרופ' שאול ליברמן ז"ל 3
דוד רוזנטל / על דרכו של מהר"ש ליברמן בחקר תורת ארץ-ישראל 5
מגן ברושי, גבריאל ברקאי ושמעון גיבסון / 'כל הקברות מתפנין' – שתי מערות-קבורה מימי בית-ראשון ליד החומה המערבית של ירושלים וטיהורן בימי בית-שני 17
מרדכי אביעם / על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן-מתתיהו בגליל 33
ישעיהו פרידמן / משטר הקאפיטולאציות ויחסה של תורכיה לעלייה ולהתיישבות 47
1856-1897 47
תעודה: נתן אפרתי / איחוד בין העדות בירושלים – שתי טיטות ומקור, גלגולו של נוסח 63
שמעון רובינשטיין / תכנית אהרנסון משנת 1918 לפיתוח האדמות הפנויות שבין יפו לרפיח 77
גרשון שקד / 'ספרות עם פינה משלה' – הערות אחדות ליחסים שבין ספרות לחברה בסיפורת העברית ה'ריאליסטית' בין שתי מלחמות-עולם בארץ-ישראל 119
דיון: שיטות חדשות לחקר אקלימי העבר בארץ-ישראל
דיון לציון ששים שנה לפעילותו המדעית של פרופ' דב אשבל
אבינעם דנין / בליית סלעי-גיר ואבנים עלידי חזויות וכחוליות – אמצעי לחקירת אקלימי העבר 134
אברהם פאהן / הדנורוכרונולוגיה כשיטה לחקירת אקלימי העבר 143
פאול גולדברג / חקר שינויי האקלים בעיני הגיאולוג 146
זאב משל / בלייה ביולוגית של פני-הסלע – מכשיר הדורש חידוד וכיול 148
הארות והערות: זאב ח' ארליך / מקור שומרני על-אודות עפרה הסמוכה לשכם 151
גדעון פרסטר / מערכות המסתור – מימי בר-כוכבא? 155
ישראל ברטל / עוד על מגעיהם של מייסונירים פרוטסטנטים עם כולל הפרושים בירושלים בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה 158
מידע: מרדכי אליאב / רשימת קונסולים בירושלים בשלהי השלטון העות'מאני 161
שאול כ"ץ / דב אשבל וראשית חקר האקלים בארץ-ישראל 177
פרופ' דב אשבל – ביבליוגרפיה נבחרת 185
רשימת המשתתפים בחוברת 194
מקורות האיווריס 195

בשער: 'חלוץ עובד' ציור שמן של אליהו סיגרד (ראה עמ' 120)
בשער האחורי: מכתבו של אהרנסון (מעוזה) לאורמסביגור בענין האיסור לצאת לבאר-שבע (ראה עמ' 102)

יזא

הוצאת יד יצחק בן-צבי
בסיוע משרד החינוך והתרבות

דורה – דאר, תחנה בדרך עולי-הרגל לירושלים בתקופה הביזנטית

קלודין דופין

דרכי העליה-לרגל

בשנים האחרונות נחשף והולך המרכז הכנסייתי של דורה-דאר, העיר העתיקה השוכנת על חוף הים, צפונית לקיסריה. החפירות גילו שלא היה זה רק מרכז דתי, מינהלי, עירוני או אזרחי, אלא תחנה חשובה בדרך עלייתם של צליינים לירושלים.

דרכי הגישה אל העיר ירושלים היו קשות, והעלייה-לרגל אליה היתה כרוכה במסע מפרך כיבשה ובים. צליינים סבלו מעיכובים ממושכים, סערות בים וטביעת ספינות, והיטלטלו על סיפוני אוניות-סוחר שהפליגו בין המערב ובין חוף סוריה וארץ-ישראל.¹

נמלי החוף של סוריה וארץ-ישראל – עזה, אשקלון ואחרות – פרחו בתקופה זו. מערים אלו נשלחו מוצרי הייצוא של הארץ, כגון אריגים מבית-שאן (סקיתופוליס), יינות ותמרים מאזור הלימס (חזית הגבול הדרומית של מקבריות הנגב), וכן מוצרים שמקורם בערב שהגיעו בדרכי השיירות.² היין של עזה (Gazetum או Gazetinum) גם הוא יוצא למערב, דבר עליו אנו למדים מפי סופרים מערביים, כגון איזידורוס (Isidorus), קסידורוס (Cassiodorus) וסידוניוס אפולינריס (Sidonius Apollinaris), והן מגילויי אמפורות של עזה באתרי חפירות בצפון-אפריקה ובגאליה, שתוארכו בין המאה הרביעית לשישית לספירה.³ דרך הצליינים עברה בהפלגה לאלכסנדריה, ומשם בספינה לארץ-ישראל או לסוריה, תוך כדי ניצול הרוחות הצפון-מערביות. אם הגיעו לסוריה, נכנסו לארץ-ישראל דרך היבשה; אחרים ירדו באלכסנדריה ומשם הגיעו במסע רגלי, תוך כדי ביקור קהילות הנוצרים במדבריות מצרים. ממקומות אלה התקדמו אל ירושלים דרך היבשה. אפשרויות אלה היו נוחות יותר מאשר הדרך הישירה לכאורה – חציית הים התיכון. זאת ועוד, הפלגה אל נמל אלכסנדריה היתה פשוטה ביותר, וזאת באמצעות ספינות הדגן אשר שבו ריקות ממסעותיהן לרומא או לקונסטנטינופוליס. ההפלגה בדרך הים ארכה כשבועיים מרומא, או

1 על תנאי המסע לארץ-ישראל ראה: E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460*, Oxford 1982, pp. 50-82; J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*, Warminster 1977, pp. 16-28.

2 על שגשוגה הכלכלי של ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית ראה: M. Avi-Yonah, 'The Economics of Byzantine Palestine', *Israel Exploration Journal* (=IEJ), 8 (1958), pp. 39-51; C. Dauphin, 'Mosaic Pavements as an Index of Prosperity and Fashion', *Levant*, XII (1980), pp. 121-125.

3 ראה: J.A. Riley, 'The Pottery From the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 218 (1975), p. 30, n. 19 and n. 20.

שלושה שבועות מגאליה. אולם היא היתה כרוכה בתנאים קשים ובסבל רב, שכן הספינות היו בעיקרן ספינות-משא, והצליינים נאלצו למצוא להם מקום על הסיפון, שם נחשפו לשוניי מזג-האוויר, בעוד שחפציהם היו מונחים בנפרד יחד עם המטען.

בני המעמד הגבוה נהנו, כמובן, מנסיעה נעימה יותר; הם הפליגו בנוחות בספינותיהם, תוך חציית הים התיכון, ואיתם חבורת כישופים, כמרים, סריסים ועבדים מאוריים. מדי פעם עגנו בדרך — בסיציליה, יוון, רודוס וקפריסין — וביקרו אתרים קדומים וחברים בעלי מעמד כנסייתי גבוה. צליינים אחרים היו כה עניים, עד כי לא יכלו להרשות לעצמם את המסע בים. לנזירים, למשל, לא היה כסף משלהם והם נאלצו לממן את נסיעתם בעבודה. בעלי המזל מביניהם נתקלו בקברניט אוהד. הירונימוס מספר, כיצד הנזיר הילאריון, שהיה סופר-אומן במקצועו, הציע לקברניט אחד עותק של כתבי הקודש בעבור מסעו.⁴

נזירים וצליינים נהרו אל ארץ הקודש ממסופוטמיה ואף מאזורים מרוחקים יותר במזרח. הירונימוס מספר, כי מדי יום הוא הקביל במנזרו בביית-לחם נזירים מהודו, מפרס ומאחיופיה.⁵ אך הצליינות המתועדת בצורה הטובה ביותר היא זו מן המערב. הצליינים מקונסטנטינופוליס, אם לא באו בדרך הים, הלכו בדרך עולי-הרגל החוצה את אסיה הקטנה — לתרסוס ואנטיוכיה בקיליקיה.⁶ בכל המקרים התנהל מסעם לאורך דרך החוף הגדולה המחברת את אנטיוכיה עם אלכסנדריה, היא 'דרך הים' ('Via Maris').

כשהגיעו לקיסריה, היתה ירושלים רחוקה מהם 73 מילים רומיים בלבד, או מסע שלושה ימים. ביום-מסע ממוצע עברו הצליינים כ-20 עד 25 מילים רומיים. דבר שניתן לחישוב על-פי עדותו המפורטת של הנוסע מבורדו, שעבר את הדרך מגאליה לירושלים. הוא עזב את חלקדון שבחוף המזרחי של ים השיש (בין קונסטנטינופוליס והדרדנלים) ב-30 במאי שנת 333, ושב לקונסטנטינופוליס ב-26 בדצמבר אותה שנה; לפיכך, הוא שהה מחץ לבירת האימפריה 7 חודשים. בדרכו לירושלים עבר הצליין מבורדו 58 אכסניות (Mansiones).⁷ אם נניח, שהוא בילה לילה אחד בכל אכסניה, הרי הקדיש קצת יותר מ-8 שבועות לעשות דרך של 1,200 מילים מקונסטנטינופוליס לירושלים — וזאת בממוצע של 21 מילים ליום. הצליינים, מלבד כמה מיוחסים שבהם, לא הורשו להשתמש בשירות הסוסים של הדואר האימפריאלי, ה-Cursus Publicus.⁸ ספרי החוק הביזאנטיים מלאים הגבלות ואיסורים על השימוש בשירות הדואר המלכותי על-ידי אזרחים פרטיים. אחד מעולי-הרגל המיוחסים היה גרגוריוס, הבישוף של ניסה בקפדוקיה. כאשר נסע לירושלים, בשנת 379, זכה למסע באמצעות ה-Cursus Publicus. זכות זו

4 Hieronymus, *Vita Hilarionis*, 25. *Patrologia Latina*, 73, Paris 1860, cols. 193-206 (Italian translation by C. Mohrmann, *Vita dei santi*, 4[1975], pp. 72-143)
 5 Hieronymus, *Epistulae*, 107, 2, 3. ed. I.A. Hilberg, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* [=CSEL], 54-56, Vienna 1910-1918 [להלן הידנימוס, אנרות].
 6 W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geographical Society, 1907, pp. 197-240. *Supplementary Papers*, IV, London 1890 (repr. 1962), pp. 197-240.
 7 *Itinerarium Burdigalense*, 601, 2. (ed. P. Geyer & O. Cuntz), *Corpus Christianorum Series Latina*, 175, Turnholt 1965, pp. 1-26.
 8 H. Pflaum, *Essai sur le cursus publicus sous le haut-empire romain*, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, *Mémoires présentés par divers savants*, 14, Paris 1940.

העניק לו הקיסר עצמו, וזאת ללא ספק בגלל העובדה שגרוריוס היה כישוף המשתתף במועצת הכנסייה, ומסעו לירושלים כרך יחדיו צליינות ועסקים כנסייתיים.⁹ שום עולה-רגל לא יכול היה להימנע מן השימוש בתחנות המאורגנות בתכנון רב להחלפת הסוסים — Mutationes ושל האכסניות ללינת הלילה — Mansiones, שאותן קבע ה-Cursus Publicus לאורך הדרכים הראשיות של האימפריה. ה-Mansio הרומי והביזאנטי, כמו יורשיו — ה'חאן' או ה'קרוואן'-סראי' התורכיים, הכיל חצר גדולה עם אורוות לבהמות. מסביב היו חדרים, בהם אכלו ונחו הנוסעים, ואזורי הלינה מוקמו בקומה הראשונה. אם לא היה מקום באכסניית הלילה (Mansio), נאלץ עולה-הרגל להצטרף אל נוסעים אחרים באכסניה המקומית — Taverna. אכסניות הלילה לא זכו לשם טוב בקרב הנוצרים, כמו גם בין המעמדות הגבוהים באוכלוסיה הפגאנית הרומית. במיוחד אסרו הוראות הכנסייה על אנשי הכמורה להיכנס למוסדות אלה, אותם ראה גרוריוס מניסה כסכנה וכמקור להשחתת מידות של עוליהרגל הנוצרים. לצרכיהם של הנוסעים הנוצריים קמו וצמחו מוסדות-הארחה בעלי אופי כנסייתי, או אכסניות רשמיות — Xenodochia — שהיו תחת השגחת הכמורה, ולעיתים קרובות קשורות למנזרים. אלה קמו בערים שלאורך דרכי הצליינות העיקריות. בשנות השמונים של המאה הרביעית מספר גרוריוס מניסה, שהאכסניות היו מפורזות בכל הפרובינציות המזרחיות,¹⁰ וב-437 אנו שומעים שהדרך בין קונסטנטינופוליס לירושלים היתה רצופת אכסניות ופונדקים — Pandocheia — שנועדו לעוליהרגל.¹¹

אך למרות כל הסידורים שתוארו לעיל, דרכו של עולה-הרגל היתה קשה, במיוחד אם אימץ חיי סיגוף ופרישות שהחלישו את כוח ההתנגדות שלו לתלאות הדרך ולחילופי מזג-האוויר. כך, למשל, ב-437 פילסה לה מלאניה הצעירה את דרכה בשלג עמוק, בהיותה בדרך בין קונסטנטינופוליס לירושלים.¹² בקיץ עמדו הנוסעים בפני יובש ואבק באנטוליה, ואחר-כך בחום ולחות בחוף קיליקיה; יסורי אקלים אלה העיקו מאוד על הירונימוס במסעו למזרח ב-374. הוא עצמו הצליח להתגבר על הקשיים, אולם בן-לווייתו, אינוקנטיוס, נפטר כאשר הגיעו לאנטיוכיה.¹³ גם עוליהרגל שהגיעו דרך מצרים עברו דרך המדבריות ואזורים קשים, שגרמו סבל רב לנשים, כמו מלאניה או אגריה, אשר גדלה והתחנכה בתנאים הנוחים של האריסטוקרטיה המערבית. אגריה זו, אם מנזר בגליסיה (צפון-מערב ספרד), שמה פעמיה לארץ הקודש בשנים 381-384;¹⁴

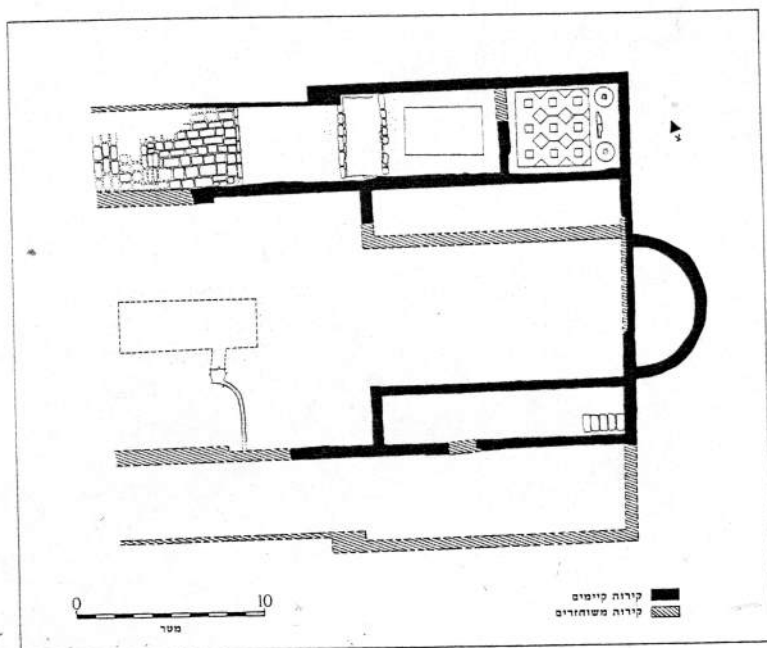
9 Gregory of Nyssa, *Epistulae*, 2, 12, ed. G. Pasquali, Leiden 1959.
10 גרוריוס מניסה, אגרות, 2.

11 על ה-mansiones וה-tavernae ראה: T. Kleberg, *Hôtels, Restaurants et Cabarets dans l'Antiquité romaine*, Uppsala 1957, pp. 34-35, 91-96.
D. Gorce, *Les voyages*, sur *l'hospitalité et le port des lettres dans le monde chrétien des IVe et Ve siècles*, Poitiers 1925, pp. 146-150.
H. Leclercq, 'Hôpitaux, Hospices, Hôtelleries', F. Cabrol & H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie Chrétienne et de Liturgie (=DACL)*, VI, 2, Paris 1925, cols. 2748-2758, esp. 2756-2758.

12 *Vita Melaniae*, 56, ed. D. Gorce, *Vie de sainte Mélanie, Sources Chrétiennes (=SC)*, 90, Paris 1962.
[להלן: חיי מלאניה].

13 הירונימוס, אגרות 3, 3.
14 *Itinerarium Egeriae (Peregrinatio Aetheriae)*, ed. H. Pétrel, *Ethérie, Journal de Voyage*, SC. 21, Paris 1948; J. Wilkinson, *Egeria's Travels*, London 1971.

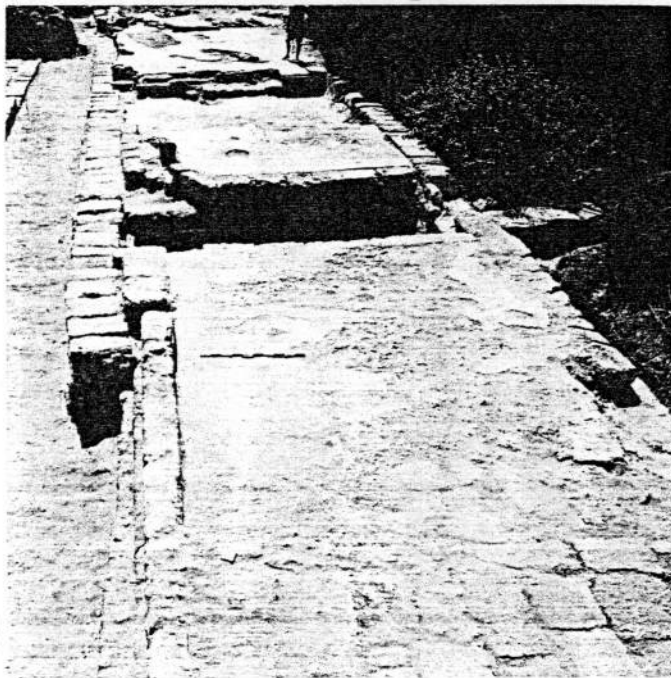
[להלן: מסע אגריה]. וראה גם אורה לימור, 'אגריה בהרנבו', קהררה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 49.

דור. תכנית השרידים של הכנסייה. הקירות בפנים הכנסייה השתמרו עד לגובה הרצפות (בקווקו) – קירות משוחזרים) והינם קירות יסוד. הקיר הסוגר את הכנסייה במערב, ובו הפתחים לכנסייה, טרם נתגלה. שים לב לבור המים המקומר, והתעלה שהזינה את הבור.

היא עברה את תלאות הטיפוס ברגל לפסגת הר-סיני, ואף עלתה לפסגת הר נבו, נתמכת, כפי שמסתבר מיומנה, על ידי תשוקתה הבלתי-נלאית לבקר במקום הקדוש. כמיהתה אל המקומות הקדושים עזרה לה גם להתגבר על התלאות הנפשיות והפיסיות בעת מסע העלייה-לרגל שלה לעיר הקדושה. כיסופים אלה, לראות במו עיניהם את המקומות והנופים בהם התרחשו האירועים שהיו מוכרים היטב מן הקריאה בתנ"ך, הם שדחפו את עולי-הרגל במעלה ההרים ואל תוך המדבריות. ב"לקוט מסע" של כל צליין נכללו שני פריטים עיקריים: התנ"ך וספרי-מסעות המבוססים על ה'אונומסטיקון', הוא ספר המזהה את האתרים בארץ-ישראל הנזכרים במקרא, שנתחבר על ידי אוסביוס, בישוף קיסריה, ותורגם על ידי הירונימוס מיוונית ללאטינית סביב שנת 390.¹⁵ בלוויית התנ"ך וספרי המסעות עשו הצליינים את דרכם לכיוון ירושלים, תוך ביקור באתרים הנזכרים בכתבי הקודש. לעתים הצטרפו לקבוצות של מדריכי-צליינים (Simpliciores Fratres), אשר

¹⁵ Onomastikon, ed. E. Klostermann, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Leipzig-Berlin 1904 (repr. 1966) הוצאה זו כוללת את תרגום הירונימוס ללאטינית [להלן: אונומסטיקון].

מראה כללי של טור החרדים בסיטרה
החיצונית הצפונית, מבט למזרח

מלבד המסורות המבוססות, נטו לעתים להזין את עוליי-הרגל התמימים בזיהויים מוטעים של אתרים ובסיפורים רומאנטיים.

דור – תחנה בדרך עוליי-הרגל לירושלים

אחד מאתרי הביקור לאורך דרך הים, בואכה ירושלים, היתה הבאסיליקה האפיסקופאלית (מקום מושבו של הבישוף) של דורה, אשר נחשפה בחפירות ארכיאולוגיות החל משנת 1979. עניין רב לנו בכנסייה זו לא רק כשלעצמה, אלא משום שהיא מציגה לעינינו מיכלול אשר שימש עוליי-רגל רבים בדרך לירושלים. המימצאים בדור הינם המחשה נאה למבנה תחנה המרוכזת סביב אתר דתי-פולחני.

העיר העתיקה דור (או דאר) מצויה כ-10 ק"מ מצפון לקיסריה, על חוף הים התיכון. היא נודעה כעיר פורחת מאז התקופה הכנענית ועד התקופה הרומית. הירונימוס, בתרגומו ל'אונומסטיקון' של אוסביוס, מתאר את דורה של ראשית המאה הרביעית כעיר 'שעתה היא נטושה' ('nunc' 'deserta')¹⁶ ובאיגרת 108, על מסעה הראשון של עולת-הרגל פאולה, סביב 385, כותב הירונימוס:

16 אונומסטיקון 78, 9.

הפסיפס המאוחר בחדרי הסיטרה החיצונית. שים לב לקברים ערביים מן המאה ה-8 שנכרו בתוך הרצפות – עדות ליציאת הכנסייה מכלל שימוש

... היא השתאתה אל מול חורבות דור, עיר שהיתה פעם חזקה ביותר.¹⁷ הירונימוס, בגלל התעניינותו בעיקר בעברה המקראי של העיר, אינו מזכיר את העובדה שדורה היתה עיר-גבול בין הפרובינציות פיניקיה ופלשתינה הראשונה (פְּרִיקָה), והיתה בירתה של הבישופות הסופרגנטית הראשונה, תחת מרותה של שכנתה קיסריה – המטרופוליס ומקום מושבו של הארכיבישוף המטרופוליט של פלשתינה פרימה. איזכורה של דורה בתעודות ביזאנטיות ובריווחי הבישוף שלה, שהשתתף במועצות הכנסייה במאות החמישית-שביעית, מהווה עדות לחשיבותה בתקופה הביזאנטית.

ב-1980 החלו חפירות ארכיאולוגיות בחל של דור, בהנהלתו של פרופ' א' שטרן מן האוניברסיטה העברית בירושלים, ובהן נתגלו שרידים מן התקופות המקראית, ההלניסטית והרומית.¹⁸ מן החפירות עולה כי בתקופה הביזאנטית היתה כנראה על פסגת החל נקודת-תצפית צבאית בלבד, ואילו היישוב בתקופה זו התקיים על המדרון הצפוני-מזרחי של החל ולרגליו, שם גם נבנה בשנת 1948 קיבוץ נחשולים. בעת הכשרת שטח לבניית בתים חדשים בקיבוץ, נתקלו

¹⁷ הירונימוס, אגרות 108, 8, 2.

¹⁸ E. Stern, 'Tel Dor, 1980', *IEJ*, 30 (1980), pp. 209-213

בשרידים קדומים שנחפרו חלקית בחפירת-הצלה, שנוהלה על-ידי ד"ר י' ליבוביץ בפברואר 1952 מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים. בחפירות אלה נחשף אפסיס של כנסיית באסיליקה גדולה, ורצפת פסיפס של הסיטרה הצפונית שלה. הסתבר, כי המיבנה הוא גדול-מידות, וכנראה צדק ליבוביץ בהנחתו, כי היתה זו הבאסיליקה האפיסקופאלית, מושבו של בישוף דורה הביזאנטית. באותן חפירות נחשף גם מטה של בישוף עשוי שנהב, שצורתו צורת יד, ושלוש האצבעות האמצעיות פשוטות בתנועת-ברכה בישופית אופיינית — סמל לשילוש הקדוש; אחת האצבעות ענודה טבעת-שנהב.

עם פטירתו של ד"ר ליבוביץ הופסקו החפירות והאתר נזנח. בינתיים נפגע האתר מפעולות גינון שנעשו במקום; הפסיפסים נחכסו צמחיה ועמדו בסכנת כליה מוחלטת. בגלל חשיבות האתר, החליט אגף העתיקות והמוזיאונים ליזום מחדש את חפירת הכנסייה של דור. החפירות ניהלו מטעם האגף משך שתי עונות-חפירה, ביוני וביוולי 1979 ו-1980, בהנהלת כותבת שורות אלו.¹⁹ במהלך החפירה הובחנו שתי תקופות-יישוב במקום: התקופה הביזאנטית, מהמאה הרביעית עד המאה השביעית לספירה; והתקופה הערבית, מהמאה השמינית עד המאה הארבע-עשרה. המכלול של הכנסייה הביזאנטית מכסה שטח של כאלף מטר מרובע. הגרעין הוא באסיליקה בעלת 3 סיטראות, שאורכה — 25 מ' ורוחבה — 14.5 מ'. רוחב אולם התווך הוא 7 מ', והוא מסתיים במזרח באפסיס עגול למחצה, שהרדיוס החיצון שלו מגיע ל-3.20 מ'. משני צדי אולם התווך מצויות שתי סיטראות צדדיות ברוחב 3.25 מ' כל אחת. עובי הקירות — 0.60 מ', והם נבנו אבני-גזית שאורכן בין 0.35 ל-1 מ'. לעתים הונחו האבנים בשיטת ראשים ופתינים. גובה הנדבכים נע בין 0.20 ל-0.28 מ'. הקירות טויחו מבפנים בעובי 1 ס"מ; בכמה מקומות נשתמר הטיח על-גבי הפן העליון של נדבך היסוד, דבר המרמז שהנדבכים חוברו זה לזה בטיח.

הן אולם התווך והן הסיטראות רוצפו בפסיפס, ממנו נתגלה עד כה קטע קטן בלבד. מידותיהן של קוביות הפסיפס או הטקטורות הן 1.1 × 1.1 ס"מ, והן הונחו בצפיפות של 85 טקטורות לדצימטר מרובע.

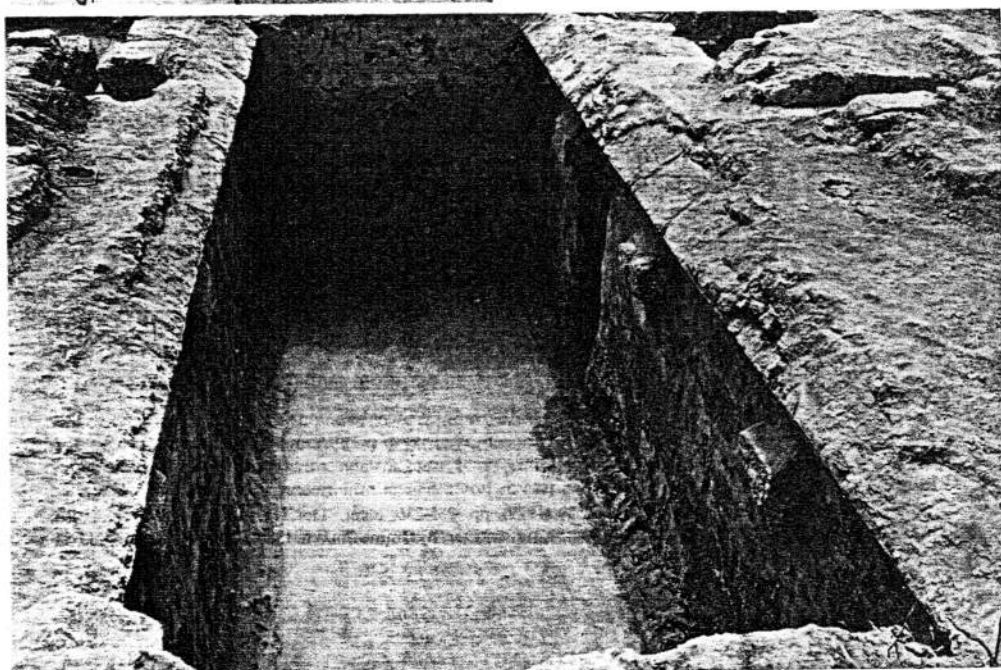
מחוץ לכל סיטרה היה טור חדרים נוסף מעין סיטרה חיצונית לכל אורך הבניין, ברוחב 4.75 מ'. הסיטרה החיצונית (הצפונית) חולקה לרוחבה ל-4 חדרים. שני הראשונים ממזרח למערב היו: חדר באורך 5 מ' ורוחב 3.50 מ', שרצפתו המטויחת הובילה אל אגן מרובע רדוד ומטויח ששימש לטבילה. מידותיו של האגן 3.50 מ' לאורך ו-2.50 מ' לרוחב, בקצוות המזרחי והמערבי היו שתי מדרגות, שגובה כל אחת מהן — 0.12 מ'. אחרי שתי יחידות אלה היו שני חדרים מרוצפים פסיפס. מידותיו של האחד הן 6 מ' בכיוון מזרח-מערב ו-4.97 מ' בכיוון צפון-דרום. הפסיפס עוטף ב-60 ניצני-יורד אדומים בתוך גביע אפור על רקע לבן. בקצה המזרחי של שטיח הפסיפס נתגלה קטע של טבלה המכילה כתובת ('tabula ansata') שסימנה את הציר המרכזי שלו. החדר השני (4.60

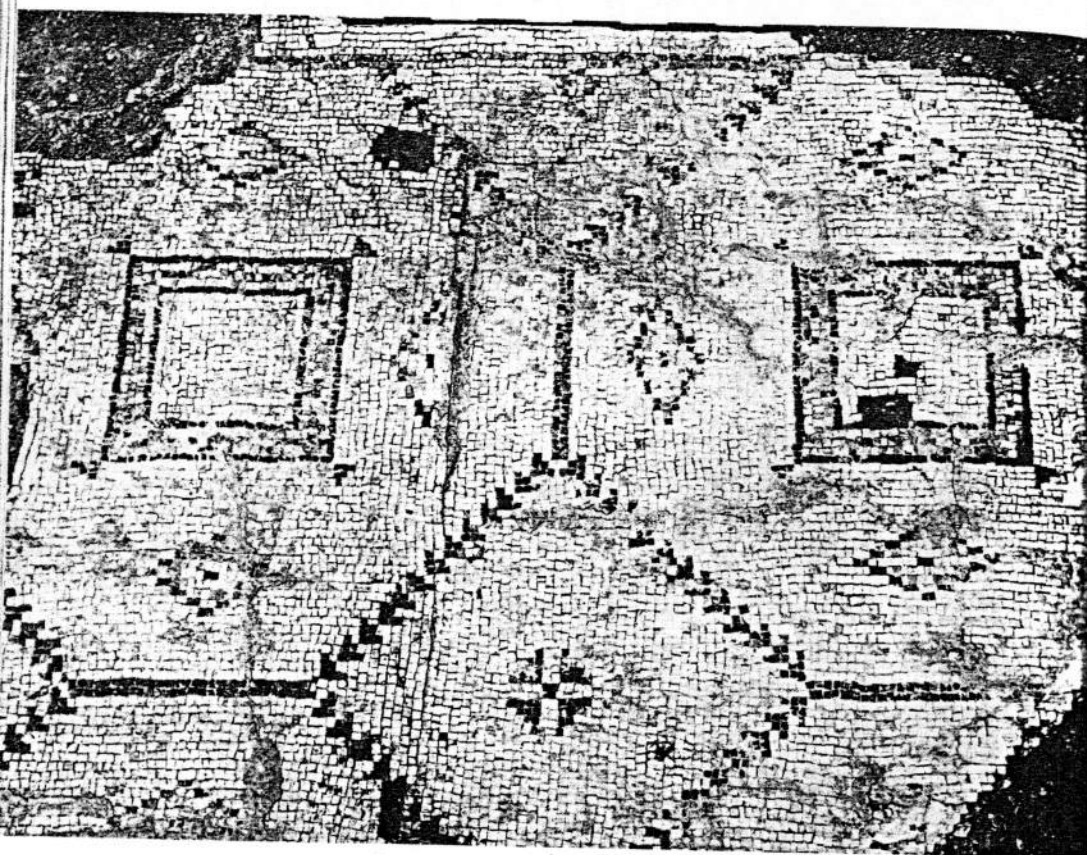
¹⁹ המחברת נעזרה בקורט רוזה שקישר בין המשלחת לקיבוץ נחשולים, יוסף אורבון ששיחזר את כליה-החרס, הצלם זאב רדובן והסטודנטים מהאוניברסיטאות של אדינבורג, סנט אנדרוס, נוטינגהאם, רואן ומדריד, וכן המתנדבים מתנועות נוער ציוניות שונות. החפירות מומנו על-ידי אגף העתיקות והמוזיאונים וקרן ראסל (סקוטלנד). דיווחים ראשונים על תוצאות עונות החפירה ב-1979 וב-1980 ראה: C.M. Dauphin, 'Dor, Byzantine Church', *IEJ*, 29 (1979), pp. 235-236; idem, 'Dor (1979)', *Revue Biblique (=RB)*, LXXXVIII (1981), pp. 591-592; idem, 'Dor, Byzantine Church, 1980', *IEJ*, 31 (1981), pp. 117-119

האפסיס של הכנסייה. הקירות נשתמרו עד גובה הרצפה בלבד

בור מים מטיח, במקורו מכוסה בקמרון, באטריום של הכנסייה.

פרטי פסיפס בסיטרה החיצונית הצפונית

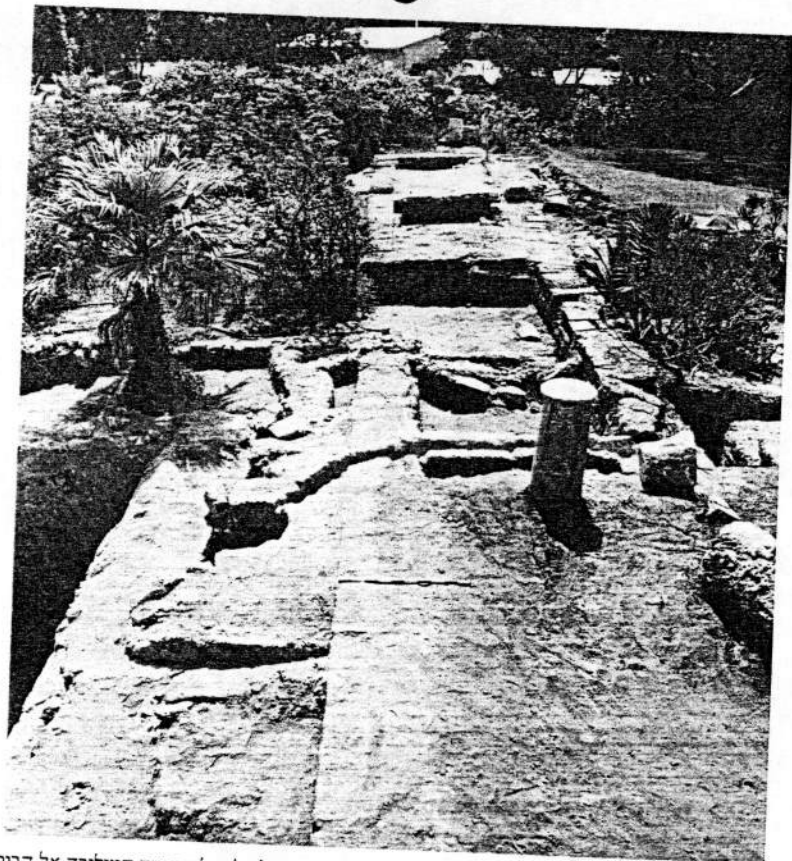
מ' $\times$ 5.75 מ') הכיל פסיפס עם דגם איירגולארי של מתומנים בצבע אדום על רקע לבן, כשבכל אחד מהם ריבוע בצבעים אפור-שחור, צהוב ואדום, ועיגולים מדורגים באותם צבעים. ממזרח הובילה מדרגת-אבן למשטח מוגבה (כימה או מזבח) שנמצא הרוס. יחידה זו הוקפה בצדדיה הצפוני והדרומי בלוחות-שיש. רצפת הפסיפס של החדר השני השתרעה מזרחה, משני צדי מדרגת האבן. הדגם העיטורי שלה חזר על עצמו באופן סימטרי מכל צד של המדרגה. הדגם מורכב ממעגל בקוטר 1 מ' בצבע אדום, בתוכו חמישה מעגלים משולבים זה בזה בצבע אדום, ובמרכז חמישה עלי-כותרת שצבעם שחור. הסיטרה החיצונית, הדרומית, נמצאה הרוסה כמעט לחלוטין מבניית בתי הקיבוץ. רצפת הפסיפס שלה השתמרה רק בקטעים קטנים. בשתי הסיטראות החיצוניות גודל

כותרת קורינתית עשויה שיש מן הכנסייה: נתגלתה זרקה בבור הנמים.

הטסרות (קוביות הפסיפס) הוא $1.1 \times 1.1 \times 1.1$ ס"מ, והן הונחו בצפיפות של 47 לדצימטר מרובע. ממערב לכנסייה השתרעה החצר הקדמית (אטריום), מרוצפת לוחות-אבן. הגבול המערבי של החצר והפתח המערבי של המכלול לא אותרו. לאורך הציר, ממזרח-מערב לאפסיס, נתגלה קימרון ממוטט של בור-מים גדול, אשר תפס חלק גדול מרוחב האטריום. אורכו של הבור — 7.4 מ', רוחבו — 3.15 מ' ועומקו — 3 מ'. רצפתו היתה עשויה פסיפס לבן גס, מאבנים בגודל 2×2 ס"מ, וקירותיו טיחו. מן הצדדים הפנימיים — הצפוני והדרומי — של הבור בלטו שלושה זוגות של מתמכים. המים נכנסו דרך שלוש תעלות מטיחות שהוליכו אל הבור מן הקיר הדרומי, ואלהן הגיעו המים כנראה דרך מרזבים שהובילו אותם מן הגג. בסמוך לבור נתגלה פיר חצוב אל תוך הסלע, שקוטרו — 0.90 מ' ועומקו — 3 מ'. הוא נמצא מטווח ובו 7 נקודות-משען לרגל, חצובות בצדדים המזרחי והמערבי, במרחק של 0.25 מ' זו מזו. הפיר היה קשור לבור באמצעות פתח בקיר הדרומי של הבור, שרוחבו — 0.73 מ' וגובהו — 1.79 מ'.

בסוף עונת החפירות הראשונה הנחנו, כי הכנסייה נבנתה במאה הרביעית או בראשית המאה החמישית, וזאת על יסוד מטבעות מן המאה השלישית והרביעית שנמצאו בתוך המילוי החולי, מתחת לרצפת הכנסייה, ועל-סמך מטבע מן המאה החמישית שנמצא בחתך, מצפון לקיר הדרומי של הסיטרה הצפונית החיצונית. הנחה זו נתאשרה בעונת 1980, כאשר נתגלתה רצפת פסיפס בקצה המזרחי של חדר מס' 1 ועליה דגם גיאומטרי. מידותיה של רצפת הפסיפס התחתונה, המצויה 0.38 מ' מתחת לרצפת הפסיפס העליונה הן 4.25 מ' בכיוון צפון-דרום ו-2.75 מ' בכיוון מזרח-מערב. דגם הפסיפס עשוי בצבעים אדום וצהוב, על רקע צהבהב-לבן, והוא מורכב מקווים גדולים ומרובעים הנתונים בשורות אלכסוניות החוצות את הרצפה ויוצרות דגם רשת, ומחוברות על-ידי ריבועים קטנים יותר הניצבים לקצות הרצפה. הדגם כולן נתון במסגרת ריבועים מדורגים קטנים. גודל הטסרות הוא 1.5×1.3 ס"מ ו- 1.7×1.2 ס"מ, ורצפתן היא 67 לדצימטר מרובע. התאריך המאוחר האפשרי (terminus ante quem) שלפניו הונחה הרצפה התחתונה ניתן על-ידי מטבע ברונזה בערך של טרמיסיס מימי קונסטנטינוס השני (337-361 לספירה), שהוטבע בקזיקוס, אשר נמצא על-גבי ריצוף הבניין מן השלב הראשון של הכנסייה. לפיכך, יש לקבוע את מועד ייסוד הכנסייה לא יאוחר מן המחצית הראשונה של המאה הרביעית לספירה, וסביר שבחקופה זו נבנה הבניין הראשון. למבנה הקדום שייכת גם הרצפה המטיחת התחתונה בתוך אגן הטבילה ורצפת הטיח בסיטרה הדרומית. הרצפה התחתונה של חדר מס' 1 נמצאה שרופה בקצה הצפוני שלה, ואולי זו שריפה המעידה על קיצו של הבניין המוקדם.

טור החררים של הסיטרה החיצונית הדרומית. מבט למזרח. שים לב לתעלת המים המוליכה אל הבור משמאל. שטח אולם הכנסייה העיקרי מכוסה כיום בצמחייה.

בשלב השני הונחה רצפת פסיפס גבוהה יותר בסיטראות החיצוניות, וכן הונחה רצפת פסיפס בסיטראות ובאולם התווך. כשני מטר מצפון לסיטרה החיצונית הצפונית, ניצב קירו הדרומי של בניין מונומנטאלי, שנחשף לאורך 22 מטר. מן הבניין נשתמר רק נדבך אחד של אבנים וקטע ריצוף של לוחות-אבן. המבנה הוא הלניסטי מאוחר או רומי, זאת לפי צורת הבנייה והקראמיקה. בניין זה נשרף באש ויצא משימוש. ריצוף לוחות האבן שלו הוסר על-ידי הבונים הביזאנטים של הבאסיליקה הסמוכה, שעשו שימוש משני בלוחות אלה. התכנית היסודית של הבאסיליקה הינה מיוחדת במינה בארץ-ישראל. מקבילותיה היחידות הן מן הכנסייה (אל-חוסן) בעיר בארה והכנסייה של דיר צאליב — שתיהן בסוריה, מן המאה

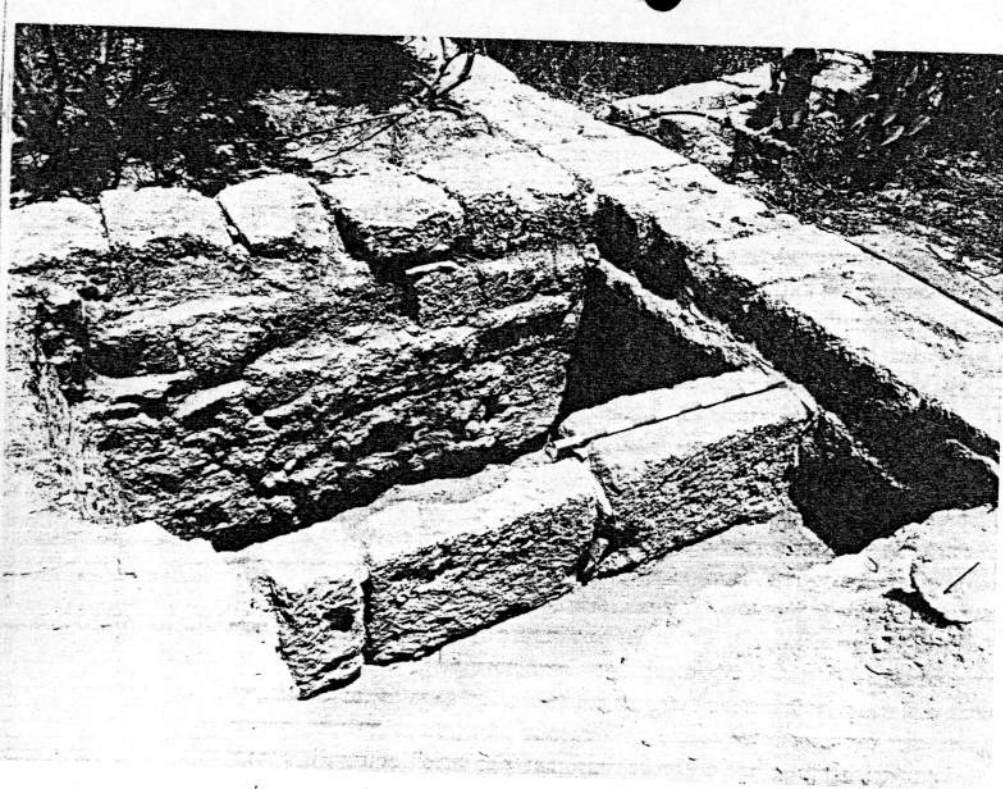
החמישית לספירה.²⁰ מיוחד במינו הוא מיקום אגן הטבילה סמוך לאטריום, אבל בפנים המכלול הכנסייתי ולא מחוצה לו. תופעה זו מהווה המחשה להמלצתו של הספר הסורי 'צוואת אדוננו ישו המשיח' 'Testamentum Domini Nostri Jesu Christi'.²¹ זהו חיבור של חוקים קאנוניים מן המחצית השנייה של המאה החמישית, אשר מתאר תקנות ביחס לבנייתן ותכנונן של כנסיות. לפי ההוראות שבספר, הבפטיסטריום חייב להיות קשור עם האטריום. הנאם חוריקיוס (Choricus) איש עזה מתאר במאה השישית לספירה, בדרשתו על שבחי הבישוף מרקיאנוס (Laudatio Marciani), כיצד בכנסיית סרגיוס הקדוש בעזה, במאה השישית לספירה, היה פורטיקו ארוך בצפון. זה היה ה- $\chi\omega\rho\acute{o}\varsigma \pi\rho\acute{o}\varsigma \mu\upsilon\sigma\tau\alpha\gamma\omega\gamma\iota\alpha\nu$ שכלל את מקום הטבילה (הבפטיסטריום).²² הסיטרה החיצונית הצפונית של הבאסיליקה בדור, בחלוקתה לשלוש, תואמת את שלושת השלבים הראשונים של ליטורגיית הטבילה, כפי שהיא מתוארת בדרשות ההוראה (Catecheses) על הטבילה של קירילוס, הבישוף של ירושלים באמצע המאה הרביעית. המועמדים לטבילה עמדו בחדר מבוא ($\acute{o} \xi\chi\omega\tau\epsilon\rho\acute{o}\varsigma \omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$ — הבית החיצון) בקצה המערבי של מכלול הכנסייה, שנחשב אז 'ח'ושך'; משם התקדמו מזרחה לכיוון 'אור האלוהי', אל תוך 'הבית הפנימי' ($\acute{o} \epsilon\sigma\omega\tau\epsilon\rho\acute{o}\varsigma \omicron\iota\kappa\omicron\varsigma$), שבדור הוא חדר מס' I; שם התפשטו ונמשחו בשמן על ידי הבישוף וצעדו אחד אחד אל תוך האגן. הם דיקלמו את מעשה האמונה והוטבלו שלוש פעמים, או שהוו מים קדושים על מצחם. מייד לאחר הטבילה הם נמשחו שנית בשמן על ידי הבישוף ועטו גלימות לבנות.²³ קירילוס אינו מזכיר חדר מיוחד הקשור לטקס המשיחה בשמן, אבל כנראה הדבר התרחש בקצה המזרחי של הפורטיקו הצפוני, מקום בו הנטבלים החדשים השתתפו בפעם הראשונה בטקס הקרבן (אֶוֹכָרִיסְטִיָה) ואכלו מלחם הקדוש. המדרגות שהובילו אל האפסיס המורם או הבמה בחדר מס' 2 מעידות כי בחדר זה קיימו את המיסטריות הקדושות.

הסיטרה החיצונית, הדרומית, של הבסיליקה שימשה כפי הנראה למטרה שונה. ייתכן ששם התגודדו חולים שבאו לחפש מרפא בהיותם בתהליך אינקובאציה — תקופה של תפילות, צומות והימנעות משינה. מנהג זה של אינקובאציה תפס מקום חשוב ברפואה עוד ביוון הקדומה, והוא נפוץ בעיקר במקדשיו של אסקלפיוס אל הרפואה, כגון אלה שבאפידאורוס ובפרגמון. מנהג זה אומץ על ידי הנצרות, ויש על כך עדויות בסיפורי הביוגרפיות של קדושים, בעיקר בסיפורי

20 על הכנסייה בבארה ראה: J. Lassus, 'Syrie', Cabrol-Leclercq, *DACL*, XV, 2, Paris 1953, col. 1885, fig. 11015; G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Belus à l'époque romaine*, I, Paris 1953, p. 25, n. 2; p. 32, n. 1 and n. 2, p. 390, n. 2; III, Pls. XII, 1; LXXXI, 1; J. Mattern, R. Mouterde & A. Beaulieu, 'Dair Solaib. I. Les CCXII de Mosaique "Prophylactique". Le décor', *Mélanges de l'Université St. Joseph*, XXII, 1 (1939), pp. 1-17, 23-43.

21 J. Cooper & A.J. Maclean, *The Testament of Our Lord*, Edinburgh 1902, I, 19, p. 63.
22 Choricus of Gaza, *Laudatio Marciani* I, 24. ed. R. Foerster & E. Richsteig, Leipzig 1929 (French Translation — F.M. Abel, 'Gaza au VIe siècle d'après le rhéteur Choricus', *RB*, XL [1931], pp. 14-27; English translation — R.W. Hamilton, 'Two churches at Gaza, as described by Choricus of Gaza', *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, [1930], pp. 178-191).

23 Cyril of Jerusalem, *Catecheses mystagogicae* I, II, III; ed. J. & P. Migne, *Patrologia Graeca* [=PG], 33, Paris 1857, cols. 1065-1094; A. Piédagnel & P. Paris, *Cyrille de Jérusalem: Catecheses* E. Yarnold, *The Awe-Inspiring Rites of Initiation*, Slough 1972.

קבר של קדוש בקצה הסיטרה הדרומית סמוך לאפסיס, מבט לצפון

הניסים של ארטמיוס הקדוש במאה השישית לספירה.²⁴ קדוש זה הופיע בפני החולים בשנתם, באולמות של הכנסייה הנושאת את שמו בקונסטנטינופוליס, והוא שריפאם או הורה להם דרך טיפול במחלותיהם בר־מקום.²⁵ בדור נאספו החולים סביב שרידיו של קדוש אשר שמו אינו ידוע לנו, אך קברו מצוי בקצה המזרחי של הסיטרה הדרומית. הקבר היה מכוסה בחמישה לוחות המונחים לרוחבו בכיוון מזרח-מערב. חור קטן בקוטר 0.16-0.18 מ' היה בקצה המערבי של לוח האבן המזרחי ביותר. בתוך החור נמצא צינור־חרס שעובי דפנותיו הוא 7 ס"מ. סברנו, שצינור זה שימש לניסוך שמן שניתן היה לצקת אל תוך הקבר. השמן אשר בא במגע עם שרידיו של הקדוש

²⁴ *Diegesis ton thaumatou tou agiou megalomartyriou Artemiou*, ed. A. Papadopoulos-Kerameus, *Varia graeca sacra*, St. Petersburg 1909, pp. 1-79

²⁵ על האינקובאציה ראה: M. Simon, *La Civilisation de l'Antiquité et le Christianisme*, Paris 1972, pp. 335-336; I. Pena, P. Castellana & R. Fernandez, *Les Reclus Syriens. studium Biblicum Franciscanum*, Collectio Minor, N. 23, Milano 1980, pp. 57-58

הופך לקדוש. משם עבר השמן אל תוך אגן מטויח באורך 2 מ' ורוחב 1.40 מ', שהיה בין הקבר ובין הקיר הצפוני של הסיטרה הדרומית, ומשם נטלו את השמן לצורך ריפוי חולים. סברתנו זו קיבלה אישור עם גילוי משקעים שמנוניים סביב החלקים התחתונים של הקיר המזרחי של הסיטרה הדרומית. בסוריה הוחזקו עצמות הקדושים בדרך-כלל ב'רליקוואריה' עשויות אבן; אלו הן קופסאות דמויות סרקופגים קטנים שהכילו שרידי עצם של קדושים. השמן נסך אל תוך חור שנבק במכסה האבן ולאחר שנתקדש השמן באמצעות המגע עם השרידים הקדושים, הוא נוקז החוצה דרך חור נוסף בתחתית התיבה.²⁶ קבר הרליקווריום של דור הוא הראשון מסוגו שנתגלה בארץ-ישראל. שמן קדוש שנאסף מקברי קדושים נלקח חזרה על-ידי הצליינים לארצותיהם בתוך אמפולות, שהיו צפחות-חרס קטנות עשויות בדפוס, או צפחות מתכת וקעוות, שעליהן תיאורי מקומות קדושים בהם נתקדש השמן ועל-פירוב גם המלה 'ברכה' (eulogia). דוגמאות מפורסמות הן שלושים ושש אמפולות-מתכת המצויות כיום בחדרי האוצר של הקתדרלות של בוביו ומונצה באיטליה. על האמפולות האלו, שמקורן בירושלים, מופיעים תיאורי המערה בבית-לחם, הצלב של מקום הצליבה והקבר הקדוש בירושלים.²⁷

הן התיאולוגים והן עולי-הרגל האמינו שהשמן הקדוש מגן מפני פיתויי השטן. אחד הפיתויים הגרועים ביותר הוא השיכרות, ועל כך אומר יוחנן חריזוסטומוס ('פי הזהב') הקדוש: 'קח שמן קדוש ומשח בו כל גופך, את לשונך, את שפתיך, את צווארך, את עיניך ולעולם לא תיפול קרבן לשיכרות, שכן השמן בריחו הענוג מזכיר לך את מאבקייהם של המארטירים [אלה שמתו על קדוש השם], מרסן את ההפקרות, מחזק את האמונה ומביא קץ לכל תחלואי הנפש'.²⁸

משך מאות השנים של התקופה הביזנטית נאבקו עולי-הרגל לארץ הקודש, בני מעמדות עליונים כנחותים, על השגת חפצים מקודשים כדי להביאם עמם לבתייהם. תופעה זו מומחשת בסיפורה של אגריה על צליין נלהב שנגס פיסה מן הצלב הקדוש בכנסיית הקבר, שעה שנשקו, והסתלק מהמקום עם הפיסה בפיו. ואכן קברו של הקדוש הקדום משך צליינים גם אל דור. בחפירות של 1952 נמצא כ-100 מ' ממזרח לבסיליקה עמוד-שיש אפור שנתגלה מונח על-פני השטח. 0.92 מ' מעל לבסיס העמוד, חרוטה כתובת יוונית בת 3 שורות: τὸν ἁγίου γολγοθᾶ λίθος כלומר: 'אבן מהגולגותה הקדושה'. מתחת לכתובת היה צלב חלול ובמרכזו חור מרובע שמידותיו 5 x 5 ס"מ. בקצהו של אחד מארבעת הקצוות של הצלב המרכזי נחרט צלב קטן. החור המרובע הכיל כנראה תיבת-שרידים (רליקוואריום) ממתכת בצורת צלב, והוא מוסמר אל העמוד ובתוכו הונח שבר-אבן מגבעת הצליבה, היא הגולגותה.³⁰ אבן מקודשת זו היתה גם היא מקור משיכה ממדרגה ראשונה לצליינים שעברו בדור.

הבאים מן הים ידרו בנמלה המשובח של דור. הנמל היה עשוי מעגן כפול — צפוני ודרומי — מכל צד של התל הקדום. סידור זה איפשר הגנה מכל כיווני הרוח. בדור אפשר היה למצוא מיתקני-עגינה מתאימים בחוף שהוא כמעט חסר נמלים, שכן נמצאים בו שניים-שלושה נמלים טבעיים

26 ראה למשל: J. Lassus, *Sanctuaires Chrétiens de Syrie*, 1947, pp. 163-167.

27 ראה: A. Grabar, *Les ampoules de Terre Sainte*, Paris 1958.

28 John Chrysostom, *In Martyres Homilia*, ed. J. & P. Migne, PG, 50, Paris 1862, col. 665.

29 מסע אגריה 37, 2.

30 J. Leibovitch, 'The Reliquary Column of Dor', *Christian News in Israel*, V (1953), pp. 22-23.

כלבד בין מצרים והלבנון. תפקידה של דור, כנמל עיקרי וכצומת דרכי מסחר וצליינות הקשרות את מצרים וצפון-אפריקה עם סוריה וקיליקיה, מומחש על-ידי כמויות רבות ומגוונות של קראמיקה מיובאת שנתגלתה במהלך חפירת הבאסיליקה. נחשפו קנקני-אגירה מצריים לבנים, קראמיקה מן הטיפוס המכונה 'קראמיקה רומית מאוחרת', קראמיקה מן הטיפוס המכונה 'קראמיקה צפון-אפריקאית מחופה אדום' – קערות וצלחות, וכן קנקנים מאסיה הקטנה. כדי להכיל את קהל המאמינים הגדול ואת זרם הצליינים, התעורר צורך לחנכן בבאסיליקה של דור (כפי שעשו בכנסיות הקונסטנטיניות בירושלים ובבית-לחם) חצר רחבת-ידיים עם בור-מים גדול. למרות שבארות-מים חיים אינן חסרות באזור דור, אגירת מים בבור, ללא התאיידות ובתוך הכנסייה, היתה חיונית כדי לספק את צריכת המים השוטפת של הכנסייה ומשמשיה ואת הצליינים והחולים. חוק כנסייתי (המיוחס בטעות לוועידת ניקיאה משנת 325 לספירה) מציין, שסביב האטריום יש לכלול מבנים עבור מזון ומגורים לעולי-הרגל, וכן בית לבישוף, גנים, מרחצאות, אולמות וסטווים.³¹ אך ייתכן שמכלול עצום זה המתואר בחוק, אינו מכון לכל מקום אלא הנחייה לבנייתה של 'העיר החדשה' שקמה מחוץ לשערי קיסריה של קפדוקיה (כיום קיסרי שבתורכיה), על 'דרך עולי-הרגל'.³²

עולי-הרגל החשיבו במיוחד את האפשרות לשהות, תוך כדי עלייתם לירושלים, סמוך למקומות הקדושים השונים. הנזירה מלאניה, דרך משל, התפללה משך כל הלילה במארטיריון של ליאונטיוס בטריופולי שבלבנון,³³ ואגריה שהתה במנזר שלידי המקום המקודש של תְּקֵלָה הקדושה, ליד סלווקיה שבקיליקיה.³⁴

השרידים הקדושים שנתגלו בדור מעידים שאף היא היוותה מוקד דתי מעין זה. אנו מקווים שבמשך עונות החפירה הבאות במקום יהיה באפשרותנו לחשוף חלק מהמכלול הקשור בכנסייה, דבר שיאפשר לשחזר את חיי היום-יום של הצליינים במרכז צליינות פרובינציאלי בארץ-ישראל. חורבנה של הבאסיליקה של דור וסופה של תקופה מלהיבה ותוססת זו הטביעו את חותמם באופן ברור בשרידים.³⁵ על-פי שכבת אפר ומפולות שנתגלו בחפירה, ברור שדור נהרסה באש. החפירה חשפה גושי טיח-קירות, רעפים, שברי-קנקנים, שמשות-חלונות, ונברשות-זכוכית – כל אלה מעורבים במסמרי-ברזל, בריחידלחות ושברי נברשת (פוליקנדליון) מעופרת שניתכו באש. שלא כמו חורבנות האתרים הכנסייתיים של ארץ-ישראל הביזאנטית, חורבן זה אינו מתוארך לפלישה הפרסית של 614-613 לספירה ואף לא לכיבוש הערבי ב-636.³⁶ במועצת הכנסייה שהתכנסה בלְטֶן ברומא ב-649 לספירה, הופיע סטפנוס, הבישוף של דור, לפני האפיפיור מרטינוס והוצג כ'הראשון שבחברי מועצת הכנסייה של ירושלים'. תפקידו כסגן בפטריארכיה של ירושלים היה לחנוך בישופים, כהנים ודיאקונים, כל עוד לא היתה אפשרות

31 ראה: J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, II, Florence 1759, col. 75.
Canon 75. על ייחוסם בטעות של שישים חוקים כנסייתיים לוועידת ניקיאה ראה: C.J. Hefele & H. Leclercq, *Histoires des Conciles*, I, Paris 1907, pp. 503-528.

32 ראה האנט (לעיל, הערה 1), עמ' 66-65.

33 חיי מלאניה 52.

34 מסע אגריה 22, 2.

35 ראה: Le Quien, *Oriens Christianus*, III, Paris 1740, pp. 129-131, 273-275, 579-580.

36 ראה: G. Dahl, *The Materials for the History of Dor*, New-Haven 1915, pp. 113-120.

למינוי פטריארך בירושלים בעקבות כיבוש העיר בידי הערבים. סטפנוס מילא את מקום הפטריארך הירושלמי, שכיסאו התפנה אחרי מותו של סופרוניוס הראשון ב־645 לספירה ולא נתמלא מחדש עד שנת 705. מעמדו זה בא לו בגלל החשיבות של מחוז דורה והן בגלל היותו ציר של האפיפיור תיאודורוס, קודמו של מרטינוס. בעקבות תככים כנסייתיים העביר האפיפיור מרטינוס את תפקיד הציר בעל הסמכויות מסטפנוס של דור ליואנס (יוחנן) מפילדלפיה (עמאן). לאחר העברת סמכויות זו, שאירעה בשנת 649, אין אנו שומעים דבר על האזור של דור. במאה השמינית לספירה שימשה הבאסיליקה של דור כבית־קברות ערבי. הקברים תוארכו על־ידי מנחות־קבורה לתקופה שבין המאה השמינית והמאה הארבע־עשרה לספירה. הם נחפרו אל תוך רצפת הפסיפס העליונה של הסיטרה החיצונית הצפונית, מצפון לה, ובקצה המזרחי של הכנסייה. עד המאה השתים־עשרה נשארה דור מוסלמית, ואז הקימו הצלבנים כפר נוצרי בשם לה־מרל (Le Merle) סביב הנמל, ששוב תפס את מקומו החשוב כאחד מנמלי ממלכת ירושלים הצלבנית; אבל כשהוקם כפר זה לא היתה הבאסיליקה של דור אלא תל עפר מכוסה צמחיה.

החוזים והתכניות לבניית בתים ואורוות בזכרון-יעקב (1883-1885) — ניתוח גיאוגרפי-היסטורי

יוסי בן-ארצי

רבות נלמד כבר על הצדדים הכלכליים והחברתיים במושבות, אך עד כה נחקרה אך מעט התפתחות הגיאוגרפית. שתי תעודות שאותרו באחרונה — החוזים והתכניות לבניית בתי-מגורים ומיבני-משק במושבה זכרון-יעקב (אז עדיין זַמְרִין) שהכינו פקידי הבארן רוטשילד — הינן מיסמך נדיר ורב-חשיבות להבנת התפתחותה של זכרון-יעקב בימיה הראשונים, ואף להבנת התכנון והבנייה של כלל המושבות בארץ-ישראל בראשית קיומן.¹

מן התעודות ניתן להסיק רבות על שיטות העבודה והבנייה בארץ-ישראל באותה עת ועל דרך ההתקשרות בין גורמי הבנייה. בעזרתן אפשר ללמוד על שיטת עבודתם של פקידי הבארן, על גישתם המקצועית לחפקידם ועל תפיסת התכנון שלהם בשלב מוקדם מאוד של טיפולם במושבות. יש בתעודות אלה כדי לתרום להבנת תהליך בנייתן של מושבות גם בתקופות מאוחרות יותר, וייתכן שהתכנון הפיסי, הכללי והמפורט של מושבות שנבנו בשנות החששים של המאה הי"ט — מקורו בנסיון הראשון לתכנן ולבנות את זכרון-יעקב.

1 התעודות נמצאו בחיק J 15/2274 בארכיון יק"א, שמצוי בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ). תודתי נתונה לעובדי הארכיון על עזרתם, ובעיקר למר יורם מיורך שסייע בכל מאודו לאיתור תיקים, ולאבי צברי שטרח להכניסם. כן נתונה תודתי לגב' ולד"ר לביאל על טרחתם בתרגום התעודות. התיק בכללו עוסק ב'חוזים ומסמכים בקשר לבניינים', ובו חוזים שונים. במעטפות 8, 9, 10 נמצאו החוזים להלן. במעטפות אחרות מצויים חוזי-בנייה נוספים.